

GEDEON PÉTER

AZ ANTI-EQUILIBRIUMTÓL A SZOCIALISTA RENDSZERIG ÉS TOVÁBB

KORNAI JÁNOS 85 ÉVES

Kornai János eddigi életművében központi szerepet játszott a szocialista és kapitalista rendszer működési sajátosságainak megértése, leírása egy olyan elméleti keretben, amely összekapcsolja az elemzés analitikus és empirikus, elméleti és történeti vonatkozásait. Ez a munka egyszerre tette szükségessé az apró részletek gondos összegyűjtését és az elemekből kirakható nagy egész átlátását. Ehhez – a szükséges képességeken túl – önfegyelmre, a tárggyal szembeni alázatra, odaadásra és sok-sok munkára lehetett szükség. Vajon mi ösztökölte e fáradtságos munkára a szerzőt? A kíváncsiság? Az új összefüggések felfedezésének intellektuális izgalma? A rejtvények megoldásának öröme? Nos, mindezek mellett még valami más is: a gyakorlati változtatás igénye. Kornai János a tudományt a gyakorlat megváltoztatásának eszközeként is műveli. Számára a szigorú tudományos elemzés a gyakorlati cselekvési alternatívák közötti választást is segíti. Kornai János számára a tudomány fontos emberi, ha tetszik politikai értékeket szolgál. Munkáinak belső elméleti-logikai koherenciája a gondolkodó és cselekvő ember koherenciáját szolgálja. Kornai János 85. születésnapja tiszteletére a Budapesti Corvinus Egyetem, a Közép-európai Egyetem és a Magyar Nemzeti Bank nemzetközi konferenciát rendezett.

A filozófiával szemben önállósuló klasszikus politikai gazdaságtan a *munkaértékelmélet* paradigmáján épült fel. A munkaértékelmélet egyszerre szolgált *analitikus* közgazdasági teóriaként, azaz egyensúlyelméletként (érték és árak viszonyának tárgyalásával), *empirikus*, a reálgazdaság szerkezetét leíró elméletként (az új érték megtermeléséből és elosztásából vezetve le a társadalmi konfliktusokat megvívó ellentétes érdekű osztályok létét) és *gyakorlati*, gazdaságpolitikai ajánlásokat megfogalmazó elméletként (a fő gazdaságpolitikai ajánlás az állam gazdasági beavatkozásának korlátozása volt a láthatatlan kéz metaforájának megfelelően). A klasszikus politikai gazdaságtan tehát egyesítette az elméleti gondolkodás analitikus, empirikus, történeti mozzanatait, és ezek alapján tett normatív ajánlásokat. A marxi politikai gazdaságtan tovább radikalizálta az elmélet egységét valló felfogást. Marx számára a munkaértékelméletre épülő *politikai gazdaságtan* egyszerre lett a kapitalizmus *társadalomelmélete* és a kapitalizmus meghaladásának *gyakorlati programja*. Marx úgy vélte, hogy a politikai gazdaságtan, azaz a munkaértékelmélet kategóriáival ragadható meg a kapitalizmus gazdasági és társadalmi rendszere és *történeti* átalakulásának *logikai* struktúrája.

A XIX. század második felében azonban a gazdaságtanban paradigmaváltás történt: a munkaértékelméletet a szubjektív értékelmélet váltotta fel. E változás következtében a politikai gazdaságtan *közgazdaságtanná* alakult át. Ez az átalakulás szétválasztotta az elmélet korábban egymásba fonódó analitikus, empirikus és pragmatikus vonatkozásait. E szétválást világosan írta le a gazdaságtan kopernikuszi fordulatának egyik vezéralakja, *Carl Menger*.

Menger háromféle közgazdaságtant különböztetett meg: *elméleti*, *empirikus* és *gyakorlati* közgazdaságtant [Menger, 1985, 38–39. o.]. Az elméleti közgazdaságtan a gazdasági jelenségek általános természetét és általános összefüggéseit tárja fel. A közgazdaságtan mint egzakt tudomány tehát nem empirikus vonatkozásokat vizsgál, s ezért elvonatkoztat a gazdaság empirikus és történeti összefüggéseitől.

„A gazdaság típusai és tipikus viszonyai lehetnek többé vagy kevésbé szigorúak, vagy általában bármilyen természetűek – az elméleti közgazdaságtan minden körülmények között semmi mást nem foglalhat magában, mint e típusok és tipikus viszonyok feltárását. Más szóval, az elméleti közgazdaságtan csupán a gazdasági jelenségek törvényeinek általános természetét és általános kapcsolatát tárhatja fel, és semmiképpen sem vállalkozhat például az egyedi gazdasági jelenségek természetének vagy vonatkozásainak megragadására, azaz történelmi prezentációkra vagy éppen az emberek gazdasági tevékenységéhez kapcsolódó gyakorlati szabályok bemutatására. A gazdaság *elméletét* semmi esetre sem szabad összekeverni a gazdaság *történeti* vagy *gyakorlati* tudományával.” [Menger, 1985, 51. o.]

Röviden: a közgazdasági elmélet sem nem történeti, sem nem gyakorlati tudomány. „Az *elméleti* közgazdaságtan soha sem tekinthető *történeti*, vagy mint sokan szeretnék, *gyakorlati* tudománynak.” [Menger, 1985, 53. o.] Az elméleti közgazdaságtan éppen azért szigorú tudomány, mert nem az empirikus jelenségek általánosítását, hanem általánosan érvényes összefüggések feltárását végzi el. Ez azt jelenti, hogy a közgazdaságtan mint tiszta elmélet olyan összefüggéseket ragad meg, amelyek minden olyan esetben változatlanul érvényesek, amelyekben az összefüggések feltételei nem változtak meg. Az elméleti közgazdaságtan tehát analitikus tudomány: mindig olyan szükségszerűen igaz állításokat fogalmaz meg, amelyek az *abszolútum* garanciájával rendelkeznek [Menger, 1985, 59. o.], s amelyek nem verifikálhatóak. „...az egzakt kutatás eredményei, a jelenségvilág összes tartományában csak bizonyos előfeltevések mellett igazak, olyan előfeltevések mellett, amelyek a valóságban nem mindig érvényesek. Az egzakt elmélet teljes empirikus eszköztár révén történő tesztelése csupán módszertani abszurditás, az egzakt kutatás alapjának és előfeltevéseinek félreismerése.” [Menger, 1985, 69. o.]

Az *analitikus* közgazdaságtannal szemben az *empirikus* gazdaságtan a gazdaság történeti formáinak leírását végzi el. Ha az elméleti közgazdaságtannak nincsen közvetlen empirikus tárgya, akkor szükség van empirikus gazdaságtanra, amelynek tárgya az emberi gazdaság valós jelenségeinek összessége, amely tehát a létező gazdasági viszonyokat vizsgálja [Menger, 1985, 72–73. o.]. A *gyakorlati* közgazdaságtan a gazdaságpolitikai cselekvés elveit vizsgálja és írja le. A *gyakorlati* közgazdaságtan *normatív* tudomány [Menger, 1985, 39. o.].

Menger szerint elméleti hiba a háromféle közgazdaságtan elemzési szintjének és fogalmainak összekeverése, és szükséges e három szint, e három tudomány világos elkülönítése. Az empirikus közgazdaságtan vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a történeti-empirikus elemzés az egyes történeti-empirikus gazdaságokat magyarázhatja az elméleti közgazdaságtan eszközeit felhasználva, de ez a magyarázat nem analitikus elmélet, hanem az az elméleti fogalmak nem univerzális *történeti alkalmazása* lesz. Mégpedig olyan alkalmazás, amely a gazdasági cselekvés társadalmi és politikai meghatározottságát vizsgálhatja mint empirikus, egyedi összefüggést, de nem rendelhet ehhez olyan általános közgazdasági elméletet, amely az analitikus

elmélet szintjén tematizálná a gazdasági és politikai vonatkozások viszonyát, mivel az általános *elmélet* azon az áron lehet *általános* elmélet, hogy elvonatkoztat a gazdasági cselekvés társadalmi és politikai összefüggéseitől. A modern közgazdaságtan csak úgy lehet egzakt tudomány, ha kiúzi az elméletből az empirikus valóság társadalmi és politikai vonatkozásait: a közgazdaságtan nem lehet politikai gazdaságtan többé. Tegyük hozzá: Menger nem szűkítette az általános elméletet az általános egyensúlyelméletre, hiszen megfogalmazta a történeti változások analitikus elméleti elemzésének lehetőségét és programját, és ezzel kitágította az általános elmélet kereteit.

„Minden elméletnek, bármilyen is legyen és az egzakt tudás bármilyen fokára is törekedjék, alapvető feladata arra tanítani, hogy a valóságos világ konkrét jelenségeit úgy tekintsük, mint a jelenségek egymásra következésében rejlő bizonyos szabályszerűségek megjelenését, azaz genetikusan. Ennek megfelelően minden elmélet mindenképp előtt és mindenképp felett arra törekszik, hogy a kutatási területéhez tartozó összetett jelenségeket a keletkezésüket előidéző tényezők együttes hatásának eredményeként értse meg. *Ez a genetikusan elem elválaszthatatlan az elméleti tudományok eszméjétől.*” [Menger, 1985, 94. o.] Ily módon Menger megalapította az általános egyensúlyelmélettel szemben kritikus osztrák iskolát.

A korábban a klasszikus politikai gazdaságtan nyelvén megfogalmazott társadalmi és politikai összefüggések vizsgálatát nem a közgazdaságtan, hanem új tudományok, a szociológia és a politikatudomány vitték tovább. A XX. században azonban olyan új szellemi áramlatok jelentek meg a közgazdaságtanon belül, amelyek visszakövetelték a gazdaságtani gondolkodás számára a gazdasági cselekvés társadalmi és politikai meghatározottságának vizsgálatát. Ennek az új kutatási iránynak a képviselőit nem elégítette ki az a program, amely a reálgazdasági folyamatok analizését elválasztotta az általános elmélettől. Az új kutatási irány azt kérdezte, létrehozható-e az empirikus gazdaság vizsgálatának saját analitikus elmélete? Olyan elmélet, amely analitikus fogalmakkal operál, de más, mint az általános egyensúlyelmélet?

Elsők között az osztrák iskola tett lépéseket az új elmélet irányában. *Hayek* megállapította, hogy az általános egyensúlyelmélet álláspontjáról nem hasonlítható össze a piacgazdaság és a tervgazdaság, mert az általános egyensúlyelmélet nem tud különbséget tenni a két intézményi forma között. „...amennyiben elfogadjuk azt a ténylegesen hamis hipotézist, hogy a központi tervező szerv meg tud szerezni minden szükséges információt, úgy ebből *logikusan* következik, hogy a probléma elvben megoldható. E megjegyzésből annak »elismerését« eredeztetni, hogy a valóságos probléma elvileg megoldható, botrányos félremagyarázás. Természetesen senki nem képes másnak átadni mindazt az ismeretet, amivel rendelkezik, és persze azt az információt sem, amivel csak akkor rendelkezhetne, ha a piaci árak megmondanák neki, mire is kell odafigyelnie.” [Hayek, 1995, 207. o.]

Hayek érvelése szerint tehát csak akkor hasonlítható össze a központi tervezésű és a piaci gazdaság, ha feladjuk az általános egyensúlyelméletnek azt az előfeltevést, amely a gazdasági szereplők tökéletes informáltságát tartalmazza. Ha ugyanis azzal a feltételezéssel élünk, hogy a szereplők nem tökéletesen informáltak, akkor vizsgálhatóvá válik az információ hasznosításának a kérdése, és tárgyalhatóvá válik az a probléma, hogy különböző módon intézményesülő gazdaságok másképpen hasznosítják, fedezik fel a gazdasági döntésekhez szükséges információt. Ez az új

kérdés most már összehasonlíthatóvá teszi a tervgazdaságot és a piacgazdaságot [Hayek, 1995, 241–252. o.].

Az osztrák iskola mellett azután megjelenik az az új intézményi közgazdaságtan és politikai gazdaságtan, amely a gazdasági cselekvés intézményi meghatározottságát vizsgálja anélkül, hogy feladná az analitikus elméletalkotás igényét. Ez az a kutatási irány, amely *Kornai János* életművében is tetet ölt. Ő hozta létre a szocialista rendszer új politikai gazdaságtanát. Kornai elmélete a szocialista rendszerről nem az általános egyensúlyelmélet alkalmazása empirikus problémákra, hanem új elméleti paradigma megfogalmazása. Ráadásul a tudós kutató új tárgyon dolgozva hozott létre új paradigmát. A szocialista rendszerről kidolgozott elmélet új módon integrálja a szocialista gazdaságról szóló diskurzust a közgazdaságtanba, egyszerre újítja meg ennek a diskurzusnak az elméletét és empirikus vizsgálati eredményeit. Ezért lett Kornai János a legnagyobb nemzetközi ismertséggel és elismertséggel rendelkező magyar közgazdász. Az új elméletet az úttörő *A hiányban* és a szintézist megteremtő *A szocialista rendszerben* találhatjuk meg. Ezek a könyvek nem úgy pattantak ki a szerző fejéből, mint Pallasz Athéné Zeusz fejéből. Az új paradigmát kifejtő írások mögött szívós és sokéves munka, elméleti kísérletezés húzódik meg.

A gazdasági vezetés túlzott központosítása, Kornai János kandidátusi értekezése tette meg az új elmélet irányában az első lépéseket azzal, hogy a tervezés normatív és ideologikus elméletének ragozása helyett a központi tervezés valóságos működését vizsgálta. Már ebben a könyvben megjelennek a szerzőnek az empirikus vizsgálatokban gyökerező fejtegetései a tervezés belső érdekellentéteiről, alkufolyamatairól. A későbbi munkákban ez a korai elemzés a *vertikális tervalku* kategóriájában és vizsgálatában hasznosul.

Kornai János első kísérlete az elméleti és az empirikus kutatás szintézisére az *Anti-equilibrium* volt. A szerző maga így vall erről önéletrajzi írásában: „Az *Anti-Equilibrium* nem egy tétel a publikációs listámon. Ez volt kutatói pályafutásom legambiciózusabb vállalkozása.” [Kornai, 2005, 208. o.] Kornai Jánost nem elégitette ki az általános elmélet egzaktsága, logikai tisztasága. Az *Anti-equilibrium*ban kísérletet tesz az általános egyensúlyelmélet megváltoztatására. A cél az, hogy az általános egyensúlyelmélet alkalmassá váljék a reálgazdaságok leírására, elemzésére. Az *Anti-equilibrium* tehát kísérlet az analitikus elmélet és a reálgazdasági elmélet összeházasítására, arra, hogy az általános elmélet gazdagítható legyen a társadalmi-intézményi vonatkozások elméletével. Az elméleti program szerint az utóbbi révén kell korrigálni az előbbit. Az *Anti-equilibrium* számos fontos és úttörő gondolatot fejtett ki, amelyek Kornai későbbi munkáiban visszatérnek, de az általános egyensúlyelmélet kritikája mögött álló elméleti program a szerző későbbi értékelése szerint sem bizonyult sikeresnek. Az általános egyensúlyelmélet paradigmája ellenállt, hiszen, mint Menger mondta, az általános elmélet kötődik azokhoz az elméleti előfeltevésekhez, amelyek azt éppen általánossá, mindig igazzá teszik. Ehhez pedig el kell vonatkoztatni a reálgazdaságok intézményi konfigurációjától, vagyis éppen attól, ami a reálgazdaság működését meghatározza, ami tehát a reálgazdaság elméletének sarkköve kell hogy legyen. Az *Anti-equilibrium* ezért nem a válaszai miatt, hanem a feltett kérdés okán volt problematikus. Kornai János levonta a következtést: a hiba nem az általános egyensúlyelméletben, hanem az általános elmélet alkalmazásában van. „...az AE lényeges tudományelméleti hibát alkalmazott. Nem az

elmélet tisztaságát (azaz feltételezéseinek absztrakt, a valóságtól elvonatkoztató jellegét) kellett volna bírálni. A neoklasszikus *iskolát* kellett volna kritizálni. A kritika helyes címzettje: *a főáramlat oktatási gyakorlata és kutatási programja.*” [Kornai, 2005, 195. o.]

Az *Anti-equilibrium* megírásához kötődő elméleti kísérletezés kellett ahhoz, hogy a könyv szerzője új módon fogalmazza meg a reálgazdaság elméletének kutatási programját. Az új kérdés pedig most már nem az, hogyan lehet integrálni a reálgazdasági elemzést az általános egyensúlyelméletbe, hanem az, hogyan teremthető meg a reálgazdaság saját elmélete. Az új kérdéshez persze Kornai János támaszkodhatott az *Anti-equilibrium* egyik jelentős kritikai tételére, arra nevezetesen, hogy az általános egyensúlyelmélet nem tudja megmagyarázni a létező gazdasági rendszerek különbségeit, eltérő működését: az egyensúlyelmélet perspektívájából szemlélve mind a piacgazdaságban, mind a központi tervgazdaságban létrejöhet az egyensúly. *A gondolat erejével* c. könyvében erről a szerző így írt: „Mindkét rendszerben, bizonyos szabályok betartása esetén, létrejön az egyensúly. Sőt, bizonyos feltételek mellett mindkét rendszer optimális állapotba kerülhet... Engem ez a hasonlóság zavarba ejtett. Eszerint mindegy lenne, hogy centralizált vagy decentralizált gazdaságban élünk? Egyre megy, hogy kapitalizmus van-e vagy szocializmus? Vagy azért jutottunk el ehhez a meghökkentő párhuzamossághoz, mert mindkét modell eltekint a valóságos, élő gazdasági rendszereknek éppen azoktól a tulajdonságaitól, amelyek a valóságos kapitalizmus és a valóságos szocializmus, az élő piacgazdaság és az élő parancsgazdaság közötti különbségeket megmagyaráznák?” [Kornai, 2005, 192. o.] Ez a felismerés Kornait az osztrák iskola gondolkodóival, mindenekelőtt, mint láttuk, Hayekkel rokonítja.¹ Ugyanakkor Kornai nemcsak kapcsolódik az osztrák iskolához, hanem, mint látni fogjuk, tovább is lép – a konkrétabb intézményi analízis irányában.

Mindebből következően megállapíthatjuk, hogy az *Anti-equilibrium* jelentősen segítette a későbbi elméleti szintézis megalkotását – természetesen azért, mert szerzője képes volt a kritikai önreflexióra. Kornai János az *Anti-equilibrium* tanulságaira építve a szocialista gazdasági rendszer elméletének kidolgozásában hasznosította az új elméleti szintézis keresésére tett korábbi erőfeszítéseit. Az új szintézis hasznosította az *Anti-equilibrium* által kidolgozott szembeállítást a többletgazdaság (nyomás) és a hiánygazdaság (szívás), a vevők és az eladók piaci rezsimeje között. *A hiány* és *A szocialista rendszer* elméleti újdonsága éppen ez: a hiánygazdaság és a szocialista rendszer, a többletgazdaság és a kapitalista rendszer elméleti egymásra vonatkoztatása.

A szocialista rendszer hiánygazdasági magyarázata új elméleti paradigma. Ez az elmélet belső kapcsolatot tételez fel a hiánygazdaság és a szocialista gazdaság között. Az, hogy a szocialista gazdaságban elszaporodnak a hiányjelenségek, napi tapasztalat volt a szocializmusban élők számára,² de átfogó elmélettől e tapasztalatot először Kornai transzformálta. *A hiány* és *A szocialista rendszer* szerzője azt a hipotézist állítot-

1 E rokonság tárgyalásához vö. Leeson [2008]. Leeson megmutatja az osztrák iskola és Kornai gondolatai közötti hasonlóságokat, átfedéseket, de nem foglalkozik az elméleti különbségekkel.

2 Hadd idézzek ennek illusztrálására egy korabeli viccet. Megkérdezik a jereváni rádiót, hogy lehetséges lenne-e homokhiány a Szaharában. A válasz: igen, ha bevezetik a Szaharában a szocializmust.

ta fel, hogy minden hiánygazdaság szocialista gazdaság és minden szocialista gazdaság hiánygazdaság. Ebből az következik, hogy a szocialista intézmények és a hiánygazdaság közötti viszony nem külsődleges, hanem belső összefüggéseket rejt, a kutatás feladata pedig éppen az, hogy ezeket a belső kapcsolatokat feltárja.

A hipotézis igazolása és magyarázata során Kornai János megmutatta azt, hogyan hozzák létre a szocialista rendszer politikai és gazdasági intézményei a hiánygazdaságot és a hiánygazdasági viselkedési szabályszerűségeket. A magyarázatban kulcsfontosságú szerepet játszott a *puha költségvetési korlát* fogalma. E fogalmat Kornai János alkotta meg és vezette be a közgazdaságtan elméleti irodalmába.³ A puha költségvetési korlát kategóriája Kornai elméletében közvetít az analitikus-deduktív és a történeti-institucionális elemzés között, hiszen egyszerre hordoz analitikus-deduktív és történeti-empirikus tartalmakat, amelyek együttesen magyarázzák a szocialista vállalat magatartását. A puha költségvetési korlát fogalma tehát konkrét történeti-intézményi összefüggésekre utal, s ezzel túlmutat a standard mikroökonomia világán. A vállalati költségvetési korlát puhasága ugyanis a tervgazdasági *bürokratikus koordináció* és az *állami tulajdon* intézményeiből levezetett tulajdonság. Ily módon a szocialista rendszernek mint *reálgazdasági* entitásnak a *hiánygazdasági* magyarázata sikeresen kapcsol össze *analitikus* és *empirikus, általános* és *történeti* vonatkozásokat.

Az elmélet a hiánygazdasági szindrómát, a gazdasági szereplők viselkedésének hiánygazdasági szabályszerűségeit a szocialista rendszer intézményi szerkezetéből vezeti le. Ez jelentős elméleti újdonság, és éppen ez az, amiben Kornai elmélete túlmutat az osztrák iskola teljesítményén. Az osztrák iskola elméletével összhangban a szocializmus hiánygazdasági elmélete is hangsúlyozza azt, hogy a szocialista és kapitalista rendszer megértéséhez túl kell lépni az általános egyensúlyelméleten, épít arra az elméleti tételre, amely szerint magántulajdon és piac (Kornai kategóriájával piaci koordináció), állami tulajdon és központi tervezés (Kornai kategóriájával bürokratikus koordináció) összetartozó intézmények, de egyrészt – elsősorban a tulajdonjogi iskola eredményeinek felhasználásával – gazdagítja e kapcsolat elemzését, másrészt megmutatja azt, hogy az állami tulajdon és a bürokratikus koordináció által kiváltott gazdasági magatartás szabályszerűségeinek megértéséhez ezeket az intézményeket össze kell kötni a puha költségvetési korlát fogalmával és a hiánygazdaság problematikájával.

A szocializmus hiánygazdasági elmélete érthetően nagy visszhangot váltott ki a szakmában.⁴ De fontos megjegyeznünk, hogy Kornai elméletének nem csupán elméleti, hanem jelentős gyakorlati hatása is volt. A *hiányt* nemcsak közgazdászok, hanem más társadalomtudományok képviselői és a szélesebb – laikus – közönség is olvasta és értette.⁵

Kornai János nem vállalta a direkt politizálást, éppen azért, hogy Magyarországon alkothasson, és szabadon dolgozhassa ki elméletét [Kornai, 2005, 262–264. o.].

3 A puha költségvetési korlát kategóriája mára olyannyira általánosan elfogadottá, közkinccsé vált, hogy alkalmazásakor sokszor már nem is hivatkoznak alkotójára.

4 A *hiányt* nemzetközi fogadtatását elemzi és mutatja be Hámori [2012].

5 Hámori Balázs jegyzi meg, hogy *A hiányt* 3000 példányban adták ki először magyarul, mégis azonnal hiánycikké vált [Hámori, 2012, 387. o.]

A hiánygazdasági elmélet mégis politikailag is hatott. A szocialista rendszerben a társadalomtudományos munkák akkor is politikai és ideológiai természetű érdeklődést váltottak ki, ha nem kívántak direkt módon politizálni. Az olvasóközönséget a kritikai beállítottságú, de többségében laikus értelmiség jelentette. A *hiány* tárgya a szocialista rendszer volt, és ez a tárgy nem egy szűkebb tudományos közösség ezoterikus témája, hanem a szocialista országokban élők létproblémája volt. A *hiány* lerombolta a szocialista rendszer magasabbrendűségébe vetett hitet, a rendszer ideológiáját, és megmutatta, hogy a szocialista rendszer nem reformálható meg. A szocialista rendszer elméletének elvlasztása a reformközgazdaságtantól intellektuálisan felszabadító erejű volt. Azt üzenté, hogy nem kell elméletileg jóváhagyni az egy-pártrendszer és az állami tulajdon politikai megkérdőjelezhetetlenségének tételeit, azokat a tételeket, amelyeket a reformközgazdász nem vonhatott kétségbe, hiszen ő nem elméleti, hanem gyakorlati sikerre törekedett. A gyakorlati reformok politikai sikerének a feltétele volt az, hogy a szocialista rendszer alapintézményeire a reformokat szorgalmazók nem kérdeztek rá. A szocializmus hiánygazdasági elmélete viszont éppen ezt tette meg, ily módon jelentős szerepet vállalt a szocialista rendszer összeomlásának szellemi előkészítésében, a rendszer identitásának szétrombolásában.⁶

A szocialista rendszer az 1990-es évekre összeomlott. Mihez kezdhet az a kutató, aki elveszítette kutatásainak legfontosabb tárgyát? Marad-e aktualizálható elméleti jelentősége a hiánygazdasági magyarázatnak? A válasz az, hogy igen, nem is kevés. Az 1990-et követő több mint 20 évben Kornai János írásaiban megmutatta, miért marad velünk a hiánygazdasági elmélet. Egyrészt az elmélet alkalmazható a poszt-szocialista átalakulás vizsgálatára, éppen a szocialista múltnak az átalakulásra gyakorolt hatása miatt – ezt a hatást az irodalom az *útfüggőség* problémájaként jellemzi. Másrészt, a puha költségvetési korlát fogalma nemcsak a szocialista, hanem a kapitalista rendszerben is hasznos elemzési eszköz, hiszen a kapitalizmusban is létezhetnek puha költségvetési korláttal rendelkező szereplők, szektorok. Elég csak az egészségügyi szektorra gondolnunk.⁷ Harmadrészt, és ezt tartom a legfontosabbnak, a szocialista rendszer összeomlása nem helyezte hatályon kívül azt az elméletet, amely a hiány- és többletgazdaság egymásban tükrözött fogalmaival írta le a szocialista rendszert. Ez a fogalmi apparátus ugyanis a kapitalizmus elméletében is hasznosítható: a kapitalista rendszer megértéséhez szükséges az, hogy többletgazdaságként tekintsünk rá.⁸ Ezzel a kutatási programmal és munkával Kornai János hozzájárul egy új politikai gazdaságtani paradigma kidolgozásához.

Az új politikai gazdaságtan a közgazdaságtan analitikus fogalmait felhasználva az intézményi elemzés közvetítésével jut el a gazdasági magatartás magyarázatához. Az analitikus elmélet empirikus alkalmazása tehát egyúttal elméletalkotás is. A problémát világosan fogalmazta meg *North*: „...a zéró tranzakciós költségek vilá-

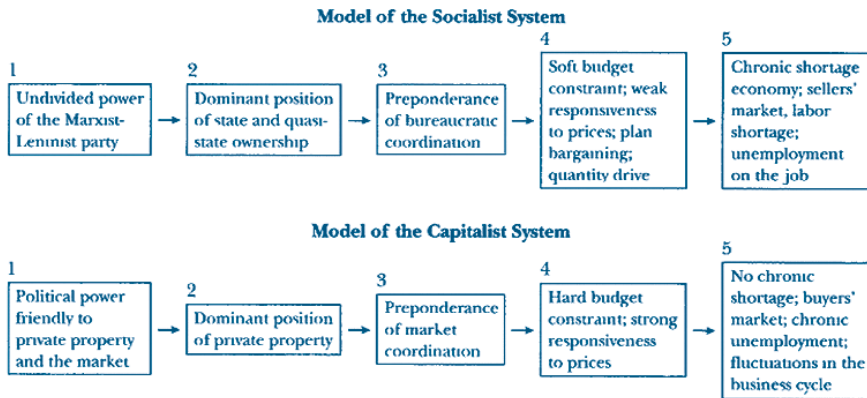
6 „...A hiány páratlanul fontos szerepet töltött be a rendszerváltás szellemi előkészítésében. Nagyon ritkán adódik olyan pillanat, amikor egy szakmai mű ilyen egyértelműen összekapcsolható a rendszerváltáshoz hasonló jelentőségű történelmi fordulattal” [Chikán, 2004, 698. o.]. [Vö. még Hámori, 2012, 393. o.]

7 Vö.: Kornai [1998] és Kornai and Eggleston [2001].

8 Vö.: Kornai [2011].

gában a tudás mennyiségének és a tudás alkalmazásának a növekedése (mind a fizikai, mind az emberi tőke vonatkozásában) a kulcs a társadalomban élő emberek potenciális jólétéhez. Ebből az elemzésből azonban kimarad az, miért nem realizáltak ezt a potenciált, és miért van olyan hatalmas szakadék a gazdag és szegény országok között, ha egyszer a technológiák többnyire mindenki számára elérhetőek.” [North, 1990, 133. o.] Más szóval: ha az elmélet nem képes tematizálni az intézményeknek a gazdasági szereplők cselekvésére gyakorolt hatását, akkor nem képes megmagyarázni a gazdasági rendszerek gyakorlati működését. A gazdasági szereplők viselkedését a gazdasági intézmények határozzák meg, a gazdasági intézményeket pedig a politikai intézményekből érthetjük meg, mondják az új politikai gazdaságtan képviselői [North, Wallis és Weingast, 2009, Acemoglu és Robinson, 2012]. Nos, ez olyan felismerés, amely Kornai hiánygazdasági elméletének sarkköve is volt. „A szocialista rendszerben a párt szerepének megvilágításával, a politikai hatalom és az ideológia elemzésével kezdődik az érdemleges tárgyalás. A könyv kimondja azt, amit 12 évvel korábban nem tudtam kifejtetni: a szocialista rendszer keletkezését és működését csak akkor érthetjük igazán, ha a politikai hatalom és hivatalos ideológia szerepéből indulunk ki.” [Kornai, 2012, 427–428. o.]

De Kornai János elméletének a kapitalizmusra való kiterjesztésével a politika gazdasági rendszert meghatározó szerepének *általánosítását* is megfogalmazza.

Forrás: Kornai [2000] 29. o.

1. ábra

A szocialista és a kapitalista rendszer egymásban tükrözött elemzéséből az az általános tétel adódik, hogy a politikai intézmények meghatározó szerepet játszanak a gazdasági intézmények kialakításában. Ez az elmélet rokonságot mutat Acemoglu és Robinson elméletével (2. ábra).

Acemoglu és Robinson úgy érvelnek, hogy belső kapcsolat áll fenn a politikai és a gazdasági intézmények között, és e kapcsolat hierarchikus természetű: a politikától halad a gazdaság felé. „...a politikai intézmények határozzák meg annak a de jure politikai hatalomnak az elosztását, amely ugyanakkor hat a gazdasági intézmények megválasztására. Ez az elméleti keret ezért az *intézmények hierarchiájának* a természetes koncepcióját vezeti be, eszerint a politikai intézmények befolyásolják azo-

kat az egyensúlyi gazdasági intézményeket, amelyek azután meghatározzák a gazdasági kimeneteket.” [Acemoglu, Johnson és Robinson, 2004, 5. o.]⁹

Forrás: Acemoglu és Robinson [2006] 677. o.

2. ábra

North és szerzőtársai is a politikai és a gazdasági rendszer belső összefüggéseinek a fontosságára hívják fel a figyelmet. „A gazdasági és politikai rendszereknek a felszínen megfigyelhető függetlensége látszólagos, nem valóságos. A valóságban ezek a rendszerek belsőleg fonódnak össze.” [North, Wallis és Weingast, 2009, 269. o.] Könyvüket megelőző tanulmányukban még erősebben fogalmaztak: „A társadalmi rend fenntartása olyan állami szervezet létrejöttét teszi szükségessé, amely képes az erőszak korlátozására, ez pedig a politikai és a gazdasági rendszer összehangolását követeli meg. Elméleti megközelítésünk lényegi teljesítménye a gazdasági és politikai viselkedés elméleteinek integrálása oly módon, hogy bemutatjuk, hogyan manipulálják a politikai rendszerek a gazdaságot annak érdekében, hogy fenntartsák a politikai stabilitást, korlátozzák az erőszakot és biztosítsák a társadalmi rendet.” [North, Wallis és Weingast, 2006, 4. o.]

Kornai modellje természetesen különbözik is az Acemoglu–Robinson modelltől, illetve a North és szerzőtársai által megfogalmazott elmélettől. Abban viszont hasonlít, hogy Kornai János is kiemeli a politikai és gazdasági rendszer között fennálló azon megfeleléseket, amelyek a politikai és gazdasági elemek koherenciáját biztosítják. Mind a szocialista, mind a kapitalista rendszerben a politika intézményesülése egyúttal a gazdasági rend politikai garanciája, és működését megalapozó olyan feltétel, amely hat a gazdaság intézményesülési mintáira.

North és szerzőtársai is hangsúlyozzák a politikai és a gazdasági rendszer belső szerkezete közötti kapcsolat fontosságát, ezt nevezik *a kettős egyensúly* elméletének. A kettős egyensúly „az erőszakpotenciál és a politikai hatalom elosztása és megszervezése, valamint a gazdasági hatalom elosztása és megszervezése közötti megfelelés. A kettős egyensúly gondolata nem csupán azt sugallja, hogy a társadalomban valamennyi társadalmi rendszernek fent kell tartania az érdekek belső egyensúlyát, hanem azt is, hogy a politikai, gazdasági, kulturális, társadalmi és katonai rendszereknek a társadalmi stabilitás biztosításához olyan kompatibilis ösztön-

⁹ Vö. továbbá: „Each society functions with a set of economic and political rules created and enforced by the state and the citizens collectively. Economic institutions shape economic incentives: the incentives to become educated, to save and invest, to innovate and adopt new technologies, and so on. It is the political process that determines what economic institutions people live under, and it is the political institutions that determine how this process works”. [Acemoglu és Robinson, 2012, 46-47. o.]

zési rendszereket kell tartalmazniuk, amelyek túllépnek az egyes rendszereken.” [North, Wallis és Weingast, 2009, 20. o.] Acemoglu és Robinson is kiemelik, hogy belső összefüggés van a politika és a gazdaság intézményesülése között: extraktív (elvonó, kizsákmányoló) politikai intézmények extraktív gazdasági intézményekkel, inkluzív politikai intézmények inkluzív gazdasági intézményekkel alkotnak koherens egészet [Acemoglu és Robinson, 2012, 76–77. o.].

Kornai János eddigi életművében központi szerepet játszott a szocialista és kapitalista rendszer működési sajátosságainak megértése, leírása egy olyan elméleti keretben, amely összekapcsolja az elemzés analitikus és empirikus, elméleti és történeti vonatkozásait. Ez a munka egyszerre tette szükségessé az apró részletek gondos összegyűjtését és az elemekből kirakható nagy egész átlátását. Ehhez – a szükséges képességeken túl – önfegyelemre, a tárggyal szembeni alázatra, odaadásra és sok-sok munkára lehetett szükség. Vajon mi ösztökelte e fáradságos munkára a szerzőt? A kíváncsiság? Az új összefüggések felfedezésének intellektuális izgalma? A rejtvények megoldásának öröme? Nos, mindezek mellett még valami más is: a gyakorlati változtatás igénye. Kornai János a tudományt *a gyakorlat megváltoztatásának eszközeként* is műveli. Úgy gondolja, a szigorú tudományos elemzés a gyakorlati cselekvési alternatívák közötti választást is segíti. Számára a tudomány fontos emberi, ha tetszik politikai *értékeket* szolgál. Munkáinak belső elméleti-logikai koherenciája a gondolkodó és cselekvő ember koherenciáját szolgálja. Hogyan is kérdezte a *Lotte Weimarban* Goetheje? „...az alkotás az objektívált lelkiismeret...?” [Mann, 1977, 283. o.] Kornai János életműve válasz e kérdésre.

IRODALOM

- Acemoglu, Daron, Simon Johnson és James Robinson [2004]: Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth. *Working Paper* 10481 *National Bureau of Economic Research*, Cambridge, MA, May
- Acemoglu, Daron és James A. Robinson [2006]: Paths of Economic and Political Development. In: Weingast és Wittman [2006]: *The Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford; New York: Oxford University Press 673–692. o.
- Acemoglu, Daron és James A. Robinson [2012]: *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Crown Publishers
- Chikán Attila [2004]: A hiány szerepe az átmenet szellemi előkészítésében. *Magyar Tudomány*, Vol. 49, No. 7, 698–707. o.
- Hámori Balázs [2012]: The Resonance and Impact of Economics of Shortage. *Acta Oeconomica*, Vol. 6, No. 3, September, 385–395. o.
- Hayek, Friedrich A. [1995]: *Piac és szabadság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kornai János [1957]: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kornai János [1971]: *Anti-equilibrium*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

- Kornai János [1980]: *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kornai János [1993]: *A szocialista rendszer*. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest: HVG Kiadó
- Kornai János [1998]: *Az egészségügy reformjáról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Kornai János [2000]: What the Change of the System from Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 14, No. 1, Winter , 27–42. o.
- Kornai János and Karen Eggleston [2001]: *Welfare, Choice and Solidarity in Transition: Reforming the Health Sector in Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kornai János [2005]: *A gondolat erejével*. Rendhagyó önéletrajz. Budapest: Osiris Kiadó
- Kornai János [2011]: *Gondolatok a kapitalizmusról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kornai János [2012]: Mit mond a hiány és a szocialista rendszer a mai magyar olvasónak? Bevezető tanulmány az életműsorozat első két kötetéhez. *Közgazdasági Szemle*, LIX. évf., 4. sz., április, 426–443. o.
- Leeson, Peter T. [2008]: *We're All Austrians Now: Janos Kornai and the Austrian School of Economics*. *Research in the History of Economic Thought and Methodology* Volume 26 Part 1 - A Research Annual, 209 - 219. o.
- Mann, Thomas [1977]: *Lotte Weimarban*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó
- Menger, Carl [1985]: *Investigations into the Method of the Social Sciences with Special Reference to Economics*. New York: New York University Press
- North, Douglass C. [1990]: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press
- North, Douglass C., John Joseph Wallis és Barry R. Weingast [2006]: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. *NBER Working Paper Series*, Working Paper 12795, Cambridge, M., December, 1–78. o.
- North, Douglass C., John Joseph Wallis és Barry R. Weingast [2009]: *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge; New York: Cambridge University Press
- Weingast, Barry R. és Donald A. Wittman [2006]: *The Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford; New York: Oxford University Press